

PEDAGOGICKO-DEMOGRAFICKÝ POHLED NA AKTUÁLNÍ OTÁZKU PŘELIDNĚNOSTI SVĚTA

Jana Veselá

Univerzita Pardubice – Fakulta ekonomicko-správní

Absrakt: *Základní populační problém dnešního světa je opředen mnohými paradoxy. Vyspělé a bohaté státy mají dnes velké potíže se zajištěním byt' i jen prosté reprodukce své populace. Chudé rozvojové země prožívají nebyvalou populační explozi. Miliony lidí žijí v obludných megapolích, miliony živořích na půdě zničené špatným hospodařením*

Abstract: *Basic the population problem of the present world is fabulous by many paradox. Advanced and haves countries have nowadays a lot of trouble to provide just a simple reproduction of its population. Have-not and underdeveloped countries live over of the population explosion. Millions people lives in an enormous spread city, others exist on a soil exhausted by bad using.*

Klíčová slova: *populační problém, populační přírůstek, demografická revoluce, demografická exploze, prostá reprodukce, rozvojové země*

Key words: *The population problem, rate of Natural Increase, the demographic transition, the demographic explosion the simple reproduction, underdeveloped countries.*

1. Úvod

Dnešní svět se vyznačuje mnohými paradoxy. Zatímco vyspělé a bohaté státy mají dnes velké potíže se zajištěním byt' i jen prosté reprodukce své populace, chudé rozvojové země prožívají nebyvalou populační explozi. Milióny lidí žijí v obludných megalopolích, milióny živořích na půdě zničené špatným hospodařením.

Jak vypadá osídlení obyvatelstva v genezi, jaký je stav demografického vývoje v rozvojových zemích a jaká je porodnost v různých státech světa popisují v tomto článku.

2. Osídlení obyvatelstva v genezi

Položme si otázku týkající se počtu obyvatel v různých časových obdobích.

Před dvěma tisíci lety na světě žilo jen asi 260 milionů lidí. Přežit tehdy nebylo snadné, a za dalších tisíc let tento počet nepřesáhl 280 milionů, teprve pak začal rychlejší růst. V roce 1500 našeho letopočtu tvořilo světovou populaci asi 430 milionů, v roce 1750 asi 730 milionů a na začátku dvacátého století 1670 milionů lidí. V roce 1950 světová populace dosáhla dvou a půl miliardy, a o pouhých deset let později 3 miliard – počtu, který začal vyvolávat obavy z přelidnění. Někteří odborníci tehdy prohlašovali, že Země není schopna uživit více než pět miliard lidí. Ale již v roce 200 jejich počet přesáhl těžko představitelných 6 miliard, přičemž počet obyvatel země se zvyšuje každou sekundu o tři. Průměrný minutový přírůstek je 177 lidí, což představuje 93 milionů lidí ročně. Odhaduje se, že v roce 2015 se bude počet obyvatel pohybovat mezi 7,1 – 7,8 mld. a za sto let už to bude pravděpodobně asi 11 – 14,2 miliardy. I když se odhady u různých zdrojů liší, je vcelku jasné, že převážná většina těchto lidí bude žít v rozvojových zemích, ve kterých je a bude ohromný nedostatek všeho.

V roce 2050 nás bude opravdu necelých 9 miliard, a to za předpokladu, že se během příštích 50 let podaří stabilizovat porodnost ve všech hlavních oblastech světa na úrovni narození (asi 2,1 dítěte na jednu ženu). Pokud zůstane porodnost na této úrovni i po roce 2115m dojde ve 23. století k ustálení světové populace těsně nad hranicí 10 miliard. Téměř celý nárůst počtu obyvatel se přitom odehraje v rozvojových zemích, zejména v subsaharské Africe a části jižní a západní Asie.

Je třeba zdůraznit obrovskou citlivost populačního vývoje k malým, ale trvalým odchylkám porodnosti od úrovně nahrazení. Byly vypracovány další možné varianty vývoje: Minimální scénář předpokládá porodnost o 0,5 dítěte na jednu ženu nižší a jeho výsledkem je pokles populace v příštích 150 letech na pouhých 3,2 miliard. Naopak maximální scénář počítá s porodností o 0,5 dítěte vyšší než střední scénář, v takovém případě by došlo do roku 2150 k růstu populace až na 24,8 miliard!

3. Demografický vývoj v rozvojových zemích

Rozvojové země mají ve svém demografickém vývoji zpoždění za vyspělými státy asi 75 let a proces demografické revoluce by v nich měl být zakončen zhruba za 50 let. Ani to ovšem nebude znamenat zastavení početního růstu populace, ke kterému bude zapotřebí minimálně dalších 50 let. To znamená, že definitivní řešení této problematiky lze očekávat v druhé polovině 21. století. Velmi problémovou oblastí je Afrika, ve které, pokud se nesníží růst populace činící nyní 2,9 %, počet obyvatel se zdvojnásobí za pouhých 24 let. Dalšími kritickými oblastmi jsou Latinská a Jižní Amerika a Asie. Jižní Asie měla na konci 20. století 2,2 miliardy obyvatel, což je stejný počet jako veškeré lidstvo v roce 1950. Mnoho záleží na tom, jak se podaří tuto kritickou situaci zvládnout v zemích jako jsou Indie a Čína.

Indie na konci století téměř dostihla Čínu v počtu obyvatel a Japonsko, v roce 1975 ještě sedmá nejlidnatější země světa, byla předstihána Bangladéšem, Pákistánem, Nigérií. Samotným demografickým gigantem je Čína. V roce 1979 přijala Čína opatření na kontrolu porodnosti. oficiálním heslem se stalo „jeden pár – jedno dítě“. Výsledky byly povzbudivé jen ve větších městech, např. Peking se stal velkoměstem s nejnižším populačním přírůstkem na světě. Avšak na venkově byla tato politika v podstatě ignorována, i dnes je zde rodinný standard 2-3 děti. V samotné Číně žije přibližně 84 % obyvatel východní Asie. Celkem povzbudivé výsledky při snižování populačního přírůstku lze sledovat např. v Jižní Koreji, Tchaj-wanu, Srí Lance, Thajsku a jinde. odhady OSN uvádějí, že až jedna třetina těhotenství v zemích třetího světa je buďto nežádoucí v určité době, nebo je nechtěná vůbec. Pokud by tedy měla být naplněna poptávka po antikoncepci, bylo by třeba zhruba zdvojnásobit současné výdaje, a to asi ze tří na 6 miliard amerických dolarů ročně.

4. Porodnost v různých státech světa

„Porodnost označuje proces, který souvisí s populačním růstem. Jde o proces, který se podílí na celkové změně počtu obyvatelstva. Mírou (obecné) porodnosti rozumíme poměr počtu živě narozených ke střednímu stavu obyvatelstva. Termínem plodnost označujeme proces, který souvisí velmi bezprostředně s reprodukcí souboru potenciálních rodiček, s obnovou rodivého kontingentu. Mírou (obecné) plodnosti rozumíme poměr počtu živě narozených k rozsahu rodivého kontingentu (ženy mezi 15-tými a 50-tými narozeninami).“¹

¹ Roubíček, V.: Úvod do demografie. Codex Bohemia, Praha 1997

Zhruba do 18. století nenašlo lidstvo žádný účinný prostředek pro boj s úmrtností nebo k omezení plodnosti, což vedlo na jedné straně k nárůstu plodnosti, na straně druhé k obrovské úmrtnosti. Původní přirozený řád lidské reprodukce změnil až pokrok v lékařské péči, zlepšení zdravotnické úrovně, antikoncepce a také vývoj způsobu myšlení a morálky. Důležitou roli zde hraje především úroveň dosaženého vzdělání. Tyto všechny faktory vedly v konečném důsledku k ohromnému populačnímu růstu, ke kterému došlo nejprve v Evropě. Od konce 18. století tak začal počet narozených výrazně převyšovat počet zemřelých. Přirozený přírůstek stoupl na 1-1,5 % ročně. Během 19. století došlo k výraznému poklesu úmrtnosti a plodnosti, způsobenému změnou vztahu rodičů k plazení dětí (nižší úmrtnost vedla rodiče ke snížení své plodnosti – vzrostla šance dětí dožít se dospělosti a postarat se o své rodiče). Díky mohutné imigraci plodných Evropanů začal počátkem 20. století růst počet obyvatel Afriky tempem srovnatelným s růstem počtu obyvatel Asie, Severní a Jižní Ameriky i Austrálie. USA a Kanada, které se zapojily do průmyslové revoluce, prošly také demografickou revolucí a podobně jako Evropa dosáhly záhy přirozeného přírůstku 1-1,5 %, který byl ovšem zdvojnásobován silným přistěhovalectvím. V Latinské Americe klesla pouze úmrtnost – plodnost zůstávala stále vysoká a někdy se dokonce i zvyšovala. Japonsko se také vydalo na cestu demografického přechodu. V první polovině 20. století tak vznikla dnešní propast mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi. Pro země třetího světa byla do 2. světové války typická vysoká plodnost, ale i vysoká úmrtnost.

S tím, jak se lidský život prodlužuje, rodí se stále méně dětí. Ještě na konci 60. let 20. století byla celková světová míra plodnosti (tj. průměrný počet porodů za život na jednu ženu) zhruba 5,0, což odpovídalo historickým údajům. Pak přišla revoluce lidského chování, vyvolaná rostoucím blahobytem, urbanizací, feminismem, zvýšením zapojení žen do pracovního procesu, novými metodami kontroly a legalizací umělého přerušování těhotenství. Výsledkem byl nebyvalý a neočekávaný pokles světové míry plodnosti na zhruba 2,7 – což je pokles rychle se blížící míře prostého nahrazování 2,1, potřebného k zachování stálého počtu obyvatel.

V zemích tehdejšího EHS došlo k poklesu porodnosti z 2,78 v roce 1964 na 1,68 v roce 1982. V Německu, kde porodnost klesla na 1,3, se každý rok narodí méně dětí než v Nepálu, který má proti Německu pouze čtvrtinový počet obyvatel.

V roce 1900 žilo v západní Evropě 30 % světové populace, v roce 1950 to bylo 22 % a v roce 1987 15 %. Populace třetího světa rostla, ale tento růst prudce poklesl z 6,1 dítěte připadajícího na jednu ženu v roce 1970 na 4,1 v roce 1985.

Situace v Rusku vede díky vysoké porodnosti na muslimské části území k vymírání bílých Rusů na západě Ruska.

V USA měla v roce 1957 průměrná žena v reprodukčním věku 3,7 dítěte, takže se v USA v tomto roce narodilo asi 4,3 milionu dětí. V roce 1972 toto číslo kleslo na 1,8 nebo i méně. Ale protože bylo mnohem více žen v plodném věku (v důsledku předchozí vyšší porodnosti), celkový počet narozených dětí činil asi 3,5 milionu za rok. Jen tři z padesáti států USA mají porodnost vyšší než 2,5 (Wyoming 2,4; Idaho 2,5; Utah 3,2; zatímco Rhode Island, Severní Karolína a Utah mají nejnižší porodnost – 1,5 – stejně jako kanadská provincie Quebec).

Spojené státy měly od r. 1972 porodnost nižší než 1,8. V roce 1988 a 1989 náhle vyskočila na 1,9 a 2,0, což bylo zřejmě způsobeno touhou žen věnujících se kariéře po naplnění svého biologického poslání.

V celosvětovém měřítku činí světová míra plodnosti 2,7, existují však regionální rozdíly. Nejhuře si stojí Evropa, především východní, kde na jednu ženu připadá 1,4 dítěte (v Bulharsku či Rumunsku 1,2 – stejně jako v ČR). Nejnížší porodnost zaznamenalo v roce 1998 podle údajů OSA Španělsko – 1,1 dítěte na 1 ženu.

Podle sociologů je tento pokles porodnosti zapříčiněn nezaměstnaností, poklesem mezd či kariérou a leností mužů, odmítajících práci v domácnosti.

V jednotlivých státech, např. v Rakousku, Maďarsku či Dánsku, je tento trend patrný již od 70. let, v zemích EU se loni narodilo nejméně dětí od konce 2. světové války. Počet porodů v EU v roce 1999 podle odhadů statistického úřadu EUROSTAT na 4 miliony, zatímco v polovině 60. let činil průměr 6 milionů. V některých evropských zemích postižených demografickým poklesem roste počet obyvatel jen díky imigraci (např. Německo, Itálie, Rakousko, Řecko, Portugalsko a Španělsko).

Tab. č. 1 - Hrubé míry porodnosti a úmrtnosti a míra přirozeného přírůstku ve velkých oblastech světa (1965-1970)

Chyba! Chybné propojení.

Od počátku lidských dějin roste počet obyvatel na Zemi. Do počátku 19. století byl růst pomalý, pak dochází k jeho zrychlení (1830-1 mld, 1930 – 2 mld., 1975 – 4 mld., 1987 – 5 mld., 1999 – 6 mld.). Došlo k exponenciálnímu růstu počtu obyvatel na světě a období dosažení hranice další miliardy se stále zkracovalo. V posledních letech na přelomu 20. a 21. století je patrné určité zpomalení růstu světové populace, takže ještě nedávné demografické prognózy jsou korigovány.

V demografickém vývoji lze rozlišit čtyři fáze:

1. *fáze:*
 - vysoká a stálá natalita (kolem 35‰)
 - vysoká a kolísající mortalita (kolem 35 ‰)
 - nízký přirozený přírůstek
2. *fáze:*
 - vysoká, jen pomalu klesající natalita
 - rychlý pokles úmrtnosti (z 35 ‰ na 18 ‰)
 - zvyšující se přirozený přírůstek
3. *fáze*
 - značný pokles natality (pod 20 ‰)
 - pomalý pokles mortality
 - postupné snižování přirozeného přírůstku
4. *fáze*
 - nízká a kolísající natalita
 - nepatrný pokles mortality
 - nízký přirozený přírůstek

Do těchto fází vstupují různé části světa v různém časovém období. V průběhu 19. století a v prvních desetiletích 20. století se na růstu počtu světového obyvatelstva výrazně podílely Evropa a Severní Amerika. V současné době počet obyvatel Evropy a Severní Ameriky stagnuje a podíl těchto světadílů na světovém obyvatelstvu klesá (Evropa r.1950 –

20,4 %, 2000 – 12,4 %. Sev. Amerika r.1950 – 6,8 %, 2000 – 4,6 %) Většina evropských zemí vykazuje nejnižší hrubou porodnost:

Tab. č. 2 - Počet živě narozených dětí na 1000 obyvatel v letech 1995 - 2000

1	Bulharsko	8,8	21	Chorvatsko	10,6
2	Lotyšsko	8,8	22	Portugalsko	10,6
3	Česká republika	8,9	23	Belgie	10,7
4	Estonsko	8,9	24	Slovensko	10,8
5	Itálie	9,0	25	Polsko	11,0
6	Německo	9,2	26	Švýcarsko	11,1
7	Rumunsko	9,2	27	Finsko	11,4
8	Slovinsko	9,2	28	Kanada	11,5
9	Španělsko	9,2	29	Nizozemsko	11,6
10	Řecko	9,3	30	Velká Británie	11,9
11	Rusko	9,6	31	Dánsko	12,2
12	Ukrajina	9,7	32	Francie	12,2
13	Bělorusko	9,8	33	Lucembursko	12,3
14	Maďarsko	9,9	34	Barbados	12,8
15	Japonsko	9,9	35	Malta	12,9
16	Švédsko	10,2	36	Srbsko a Černá Hora	12,9
17	Rakousko	10,3	37	Kuba	13,1
18	Litva	10,3	38	Norsko	13,2
19	Hongkong	10,4	39	Arménie	13,3
20	Bosna a Hercegovina	10,5	40	Moldávie	13,3

Na evropské země připadá také **nejnižší fertilita**, což je průměrný počet dětí narozených ženě, která dosáhla plodného věku:

Tab. č. 3 - Průměrný počet dětí na jednu ženu v letech 1995 – 2000

1	Španělsko	1,15	11	Hongkong	1,32
2	Rumunsko	1,17	12	Bosna a Hercegovina	1,35
3	Česká republika	1,19	13	Rusko	1,35
4	Itálie	1,20	14	Bělorusko	1,36
5	Bulharsko	1,23	15	Maďarsko	1,37
6	Lotyšsko	1,25	16	Portugalsko	1,37
7	Slovinsko	1,26	17	Ukrajina	1,38
8	Řecko	1,28	18	Slovensko	1,39
9	Estonsko	1,29	19	Macao	1,40
10	Německo	1,30	20	Rakousko	1,41

V rozvojových zemích nastává růst obyvatel od poloviny 20. století. Podíl počtu obyvatel Asie, Afriky a Latinské Ameriky na světové populaci se značně zvýšil (zejména u Afriky: r. 1950–8,8 %, 2000–14,5 %). Tato skutečnost je výsledkem zcela rozdílného demografického chování obyvatelstva, které je podmíněno rozdílným stupněm ekonomického, sociálního a kulturního vývoje. V oblastech na nižším stupni vývoje se udržuje vysoká natalita, zatímco mortalita značně klesla – to je však způsobeno do značné míry i vnějšími vlivy (dovozem zdravotní techniky, léků, potravin, humanitárními akcemi

apod.). Tyto rozvojové země, převážně africké, vykazují **nejvyšší hrubou porodnost i nejvyšší fertilitu.**

Ukazatele nejvyšší hrubé porodnosti

Tab. č. 4 – Počet živě narozených dětí na 1000 obyvatel v letech 1995-2000

1	Somálsko	52,3	21	Guinea	42,1
2	Afghánistán	51,3	22	Guinea-Bissau	42,0
3	Uganda	51,1	23	Togo	41,6
4	Niger	48,7	24	Benin	41,4
5	Angola	48,4	25	Tanzanie	41,1
6	Jemen	47,7	26	Eritrea	40,7
7	Malawi	47,6	27	Gambie	40,6
8	Západní břeh a Gaza	47,1	28	Mauretánie	40,5
9	Mali	46,9	29	Madagaskar	40,4
10	Sierra Leone	46,6	30	Senegal	40,0
11	Kongo	46,2	31	Laos	39,6
12	Burkina Faso	46,0	32	Kamerun	39,6
13	Etiopie	44,6	33	Nigérie	38,8
14	Libérie	44,2	34	Svazijsko	38,0
15	Čad	44,0	35	Bhútán	37,7
16	Kongo-Brazzaville	43,6	36	Středoafrická republika	37,7
17	Mozambik	43,5	37	Gabun	37,5
18	Rwanda	43,3	37	Ghana	37,4
19	Zambie	42,5	39	Pobřeží slonoviny	37,3
20	Burundi	42,3	40	Guatemala	36,6

Nejvyšší fertilita

Tab. č. 5 – Průměrný počet dětí na jednu ženu v letech 1995-2000

Chyba! Chybné propojení.

Porodností se zabývala v březnu 2002 demografická konference OSN konaná v New Yorku. Že v posledních třiceti letech klesala míra porodnosti v západních zemích, to demografové věděli. Domnívali se však, že porodnost zůstala vysoká ve velkých rozvojových zemích. Míra porodnosti ovšem i tam v současnosti klesá na nižší úroveň, než předpokládali. Podle světových demografů je tedy možné, že k jimi předpovídanému přelidnění planety vůbec nedojde. Australský expert John Caldwell vyjmenoval dohromady 13 zemí, které by se měly relativně brzy dostat pod statistickou úroveň dvou dětí na ženu. Patří sem Argentina, Brazílie, Kolumbie, Mexiko, Alžírsko, Egypt, Maroko, Jižní Afrika, Írán, Indonésie, Filipíny, Turecko a Vietnam. Pod tuto úroveň by se měly dostat, i když o něco později, také dvě z hlediska počtu obyvatel velice významné asijské země – Indie a Bangladéš.

Evropa má nyní průměrnou porodnost 1,34 dítěte na jednu ženu a těsně tak vede před Japonskem, kde zmíněný ukazatel má hodnotu 1,33. V nejlidnatější zemi světa, v Číně, nyní po vládních opatřeních připadá 1,8 dítěte na jednu ženu. A proč porodnost na planetě nestoupá tak, je tomu bylo v minulých desetiletích? Demografové v New Yorku uváděli hned několik důvodů:

- jde mimo jiné o šíření antikoncepce
- rostoucí počet pracujících žen
- masivní přesun obyvatel z venkova do měst

Stejně jako do všech koutů světa se šířící konzumní způsob života, jehož vyznavači s rostoucími výdaji na spotřební zboží ztrácejí ochotu vynakládat prostředky na obživu dětí, respektive chod velké rodiny.

5. Závěr

Ve vývoji populací v jednotlivých oblastech můžeme sledovat v průběhu dlouhých časových úseků střídání dvou základních fází: prudký růst počtu obyvatelstva – tzv. demografická exploze a ustálený růst počtu obyvatel, tzv. stabilizace. Do těchto dvou základních fází občas zasahují náhlé úbytky populace vyvolané válkami, epidemiemi nebo např. přírodními katastrofami. Tyto úbytky jsou však v porovnání počtu lidí na světě minimálně.

Sama příroda se snaží hledat prostředky, které by mohly omezit počet lidí této planety (v minulosti to byl např. mor, dnes tvrdí mnozí odborníci, že současnou metlou lidstva je AIDS). Nyní se musíme snažit o ustálení počtu obyvatel na Zemi. Počet narozených by se měl vyrovnat počtu zemřelých. Toho lze dosáhnout kvalitnějším vzděláním a plánovaným rodičovstvím.

Bude ještě třeba nějakou dobu regulovat růst obyvatel nejen výchovou, ale i pomocí různých ekonomických opatření. Jinak by se mohlo stát, že za sto let, až demografická revoluce po světě odezní, zjistíme, že se světová populace na světě stabilizovala, ale na tak vysoké úrovni, že na každého člověka připadá už jen pár metrů čtverečních životního prostoru, což by s sebou samozřejmě neslo ohromné ekonomické a ekologické důsledky.

6. Literatura

1. Bičík I. a kol.: Lidé na zemi. Praha: NČGS, s.r.o. 1995
2. Demografie- revue populačního vývoje, Praha: ČSÚ 2002
3. Roubíček, V.: Úvod do demografie, Praha: Codex Bohemia 1997
4. Svět v číslech do kapsy. Frýdek-Místek,Alpress, s.r.o. 2000
5. Valenta V. a kol.: Maturita za zeměpisu. Praha: NČGS,s.r.o. 2000
6. Vallin, J.: Světové obyvatelstvo. Praha: Akademia 1992
7. www.akademon.cz/source/drucker.htm
8. <http://www.czp.cuni.cz/Osoby/Moldan/moldan3.html>
9. <http://czso.vse.cz/cz/cisla>

Kontaktní adresa:

PhDr. Jana Veselá, CSc.

Univerzita Pardubice, Fakulta ekonomicko-správní, Ústav veřejné správy a práva
Studentská 84

532 10 Pardubice

tel: 466 036 168

e-mail: jana.vesela@upce.cz

Recenzoval:

doc. RNDr. Jan Víték

Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta, Katedra biologie a geografie